

Актуальні проблеми логопедії

УДК: 159.9:376.36:612.66

ФІЗІОЛОГІЧНІ І ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ МОВЛЕННЄВОГО РОЗВИТКУ ДІТЕЙ В НОРМІ ТА ПАТОЛОГІЇ

Шеремет М.К.

доктор педагогічних наук, професор,
Кондукова С.В.

Відомо, що спілкування, а, значить, і мовлення людини виникають при наявності певних біологічних і соціальних передумов (В.І.Бельтюков, А.М.Богущ, Л.С.Виготський, А.А.Леонтьєв, Є.Ф.Соботович, В.В.Тарасун, А.М.Шахнарович, М.К.Шеремет та інші). Однією з таких біологічних передумов є сформованість органів мовлення, що продукують звуки (А.І.Гвоздев, Є.С.Трифонов, О.С.Ушакова та ін.). Дитина повинна навчитися відтворювати за допомогою органів артикуляції різні одиниці усного мовлення: фонем, склади, фонетичні слова (угруповання складів під одним наголосом), мовленнєвий такт (об'єднання слів за допомогою обмежувальних пауз) і фонетичні фрази (об'єднані єдністю інтонації такти).

Основу методики розвитку мовлення становить розроблене ще на початку двадцятого століття І.П.Павловим вчення про дві сигнальні системи вищої нервової діяльності людини, в якому пояснюється механізми формування мовлення. На думку І. П. Павлова, фізіологічною основою мовлення служать тимчасові зв'язки, що утворюються в корі головного мозку в результаті впливу на людину предметів і явищ дійсності і слів, якими ці предмети і явища позначаються. Мовлення розглядалося автором насамперед як кінестетичні імпульси, що йдуть в кору від органів мовлення. Ці кінестетичні відчуття він називав основним базальним компонентом другої сигнальної системи. «Всі зовнішні і внутрішні подразнення, всі заново утворені рефлекси, як позитивні, так і гальмівні, негайно озвучуються, опосередковуються словом, тобто зв'язуються з мовноруховим аналізатором і входять у словниковий склад дитячого мовлення».

Дослідження А.Г.Іванова-Смоленського, М.М.Кольцової, Н.І.Красногорського та інших розкривають процес розвитку другої сигнальної системи у дітей в її єдності з першою сигнальною системою. На ранніх етапах переважне значення мають безпосередні сигнали дійсності.

З віком роль словесних сигналів в регуляції поведінки зростає. М.М.Кольцова відзначає, що слово набуває для дитини роль умовного подразника на восьмому-дев'ятому місяці його життя. Досліджуючи рухову активність і розвиток функцій мозку дитини, М.М.Кольцова дійшла висновку, що формування моторного мовлення залежить не тільки від спілкування, а й в якійсь мірі від рухової сфери. Особлива роль належить дрібній мускулатурі рук і, отже, виробленню тонких рухів пальців.

Теоретичний підхід до досліджуваної проблеми ґрунтується на уявленнях про закономірності мовленнєвого розвитку дітей, які були сформульовані в роботах В.В.Бельтюкова, А.М.Богущ, Л.С.Виготського, А.Р.Лурія, Ф.А.Сохіна, О.С.Ушакової, М.К.Шеремет, Д.Б.Ельконіна та ін. На їх думку, природа формування мовлення полягає в тому, що по-перше, мовлення дитини розвивається внаслідок сприймання мовлення дорослих і власної мовної активності; по-друге, орієнтування дитини в мовних явищах створює умови для самостійного розвитку мовлення і, нарешті, провідним завданням під час розвитку мовлення дітей є формування у них мовних узагальнень і елементарного усвідомлення явищ мови і мовлення.

Мовленнєва діяльність - це активний, цілеспрямований процес, який опосередковується мовною системою і обумовлюється ситуацією, процес прийняття та передачі повідомлень. Психологічна природа мовлення розкрита О.М. Леонтьєвим на основі узагальнення цієї проблеми Л.С.Виготським:

- мовлення займає центральне місце в процесі психічного розвитку, розвиток мовлення внутрішньо пов'язаний з розвитком мислення і з розвитком свідомості в цілому;

- мовлення має поліфункціональний характер: йому притаманні комунікативна функція (слово - засіб спілкування), індикативна (слово - засіб вказівки на предмет) і інтелектуальна, сигніфікативна функція (слово - носій узагальнення, поняття); всі ці функції внутрішньо пов'язані одна з одною;

- мовлення є поліморфною діяльністю, виступаючи то як комунікативна, то не є носієм прямої комунікативної функції, то як внутрішнє мовлення. Ці форми можуть переходити одна в іншу;

- у мовленні слід розрізняти його фізичну зовнішню сторону, форму і його смислову (семантичну) сторону;

- слово має предметне співставлення і значення, тобто є носієм узагальнення;
- процес розвитку мовлення не є процесом кількісних змін, що проявляється у збільшенні словника і асоціативних зв'язків слова, а є процесом якісних змін, стрибків, тобто це процес дійсного розвитку, який, будучи внутрішньо пов'язаний з розвитком мислення і свідомості, охоплює всі перераховані функції, сторони і зв'язки слова (О.М.Леонт'єв).

Ці характеристики мовлення вказують на необхідність приділення більшої уваги педагогів до змістовної, понятійної сторін мовних явищ, до мови як засобу вираження, формування та існування думки, до цілісного розвитку всіх функцій і форм мовлення.

Все більший вплив на методику логопедичної роботи виявляє психолінгвістика як галузь науки, яка розвивається на стику психології та мовознавства. Психолінгвістика визначає мовлення як діяльність, включену в загальну систему людської діяльності. Як будь-яка діяльність, мовлення характеризується певним мотивом, метою та складається з послідовних дій.

В першу чергу, це означає, що дітей слід навчати мовленнєвої діяльності, тобто вчити правильно виконувати окремі акти, мовленнєві дії та операції. В результаті правильного виконання мовленнєвих операцій утворюються автоматизовані мовленнєві навички (вимовні, лексичні, граматичні), формується «чуття мови» як здатність контролювати на основі зворотних зв'язків правильність вимови слів, наголосів, інтонацій (О.В.Правдіна). Але для мовленнєвої діяльності цього недостатньо. У дітей слід формувати не тільки мовленнєві навички, а й комунікативно-мовленнєві вміння (М.І.Жинкін). Необхідно створювати умови для виникнення мотиву висловлювання, а також для планування та реалізації мовленнєвих актів у процесі навчання мови і мовлення.

Розвиток звуковимови в значній мірі пов'язаний з вдосконаленням роботи периферичного мовленнєвого апарату. Розвиток же органів артикуляції в філогенезі нерозривно пов'язаний з формуванням їх диференційованої моторики (А.М.Шахнарович, В.В.Лебединский). При нормальному мовленнєвому розвитку дитина опановує звуковою системою мови одночасно з розвитком загальної моторики і диференційованих рухів рук (Л.О.Бадалян). Особливо важлива для мовленнєвої діяльності координація роботи периферичного мовленнєвого апарату з роботою мовленнєвих механізмів мозку, зокрема, з цією артикуляційною роботою тісно пов'язана робота м'язів рук (М.М.Кольцова). Тому в процесі розвитку мовлення важливо формувати і розвивати координацію рухів рук з артикуляцією. У той же час необхідно, щоб артикуляція, фонація і дихання були досить скоординовані між собою, а також, щоб рухи артикуляційного апарату співвідносилися з відповідними слуховими відчуттями (В.И.Бельтюков, Л.С.Волкова, Є. І. Тихеева, Д.Б.Ельконін і ін.).

Л.С.Виготським вперше було висунуто положення про провідну роль навчання і виховання в психічному розвитку дитини. На сьогодні це положення знайшло свій подальший розвиток і підтвердження в нейрофізіологічних дослідженнях. Встановлено, що, чим більш інтенсивний і різноманітний потік інформації надходить в мозок дитини, тим швидше відбувається функціональне та анатомічне дозрівання центральної нервової системи (П.К.Анохін, Л.О.Бадалян, Г.Р.Новікова, та інші).

Висвітлюючи процес засвоєння дитиною знакової сторони мови, Л.С.Виготський підкреслював, що спочатку дитина оволодіває зовнішньою структурою мови, тобто звуковою. Вчені характеризують звукові одиниці мови з точки зору утворення звуку (це артикуляційні властивості мови), звучання (акустичні властивості) і сприйняття (перцептивні якості). Всі ці одиниці взаємопов'язані.

Дитина здійснює велику роботу, опановуючи фонологічними засобами мовлення. Для засвоєння окремих звуків мовлення їй потрібен різний час. Фонетичні спостереження дітей за артикуляцією створюють основу не тільки для формування мовленнєвого слуху, але і для розвитку культури усного мовлення в її вимовному аспекті. О.П.Аматьєва, Н.В.Гавриш підкреслюють, що вивчення живого, активного мовлення привчає дитину до спостереження за власним мовленням: розуміючи значення слова, він пов'язує його зі звуками, з яких складається це слово. Звідси починаються спостереження над вимовою слова, його виразністю, чергуванням і звучанням голосних і приголосних; діти починають замислюватися над роллю наголосу в українській мові, значенням інтонації, що і є об'єктом наших подальших наукових досліджень.

Література

1. **Бельтюков В.И.** Взаимодействие анализаторов в процессе восприятия и усвоения устной речи (в норме и патологии) / В.И.Бельтюков. – М.: Педагогика, 1977. – 176 с. 2. **Богуш А.М.** Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років: [монографія] / А.М.Богуш – К.: Видавничий дім «Слово», 2004. – 376 с. 3. **Виготський Л.С.** Развитие устной речи: в 6 т. / Л.С.Виготский. – М.: Педагогика, 1982. – Т.3. – С. 117-119 4. **Леонт'єв А.А.** Язык, речь, речевая деятельность / А.А.Леонт'єв. – М.: Просвещение, 1975. – 214 с. 5. **Павлов И.П.** Полное собрание трудов / И.П.Павлов. – М., Л., 1951. – т.3, кн.2. – С.215. 6. **Шеремет М.К.** Особливості формування вищої форми передачі інформації// Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова, Серія 19. Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Зб. наукових праць. - К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2011. - № 18. – С.291-293.

References

1. **Bel'tjukov V.I.** Vzaimodejstvie analizatorov v proces se vosprijatija i usvoenija ustnoj rechi (v norme i patologii) / V.I.Bel'tjukov. –

М.: Pedagogika, 1977. – 176 s. **2. Bogush A.M.** Movlennvij rozvitok ditej vid narodzhennja do 7 rokov: [monografija] / A.M.Bogush – K.: vidavnicnij dim «Slovo», 2004. – 376 s. **3. Vygotskij L.S.** Razvitie ustnoj rechi: v 6 t. / L.S.Vygotskij. – M.: Pedagogika, 1982. – T.3. – S. 117-119 **4. Leont'ev A.A.** Jazyk, rech', rechevaja dejatel'nost' / A.A.Leont'ev. – M.: Prosveshhenie, 1975. – 214 s. **5. Pavlov I.P.** Polnoe sobranie trudov / I.P.Pavlov. – M., L., 1951. – t.3, kn.2. – S.215. **6. Sheremet M.K.** Osoblivosti formuvannja vishhoj formi peredachi informacii// Naukovij chasopis NPU imeni M.P.Dragomanova, Serija 19. Korekcijna pedagogika ta special'na psihologija. Zb. naukovih prac'. - K.: NPU imeni M.P.Dragomanova, 2011. - № 18. – S.291-293.

Шеремет М.К., Кондукова С.В. Фізіологічні і психологічні передумови мовленнєвого розвитку дітей в нормі та патології

У статті описані фізіологічні та психологічні передумови мовленнєвого розвитку дітей в онтогенезі і патогенезі. Розглядається роль словесних сигналів в регуляції поведінки дітей. Розкрито природу формування мовлення, яка полягає в тому, що мовлення дитини розвивається внаслідок сприйняття мовлення дорослих і власної мовної активності; орієнтування дитини в мовних явищах створює умови для самостійного розвитку мовлення і, нарешті, провідним завданням під час розвитку мовлення дітей є формування у них мовних узагальнень і елементарного усвідомлення явищ мови і мовлення.

Представлені характеристики мовлення, які вказують на необхідність приділення більшої уваги педагогів до змістовної, понятійної сторін мовних явищ, до мови як засобу вираження, формування та існування думки, до цілісного розвитку всіх функцій і форм мовлення.

В статті окреслено збільшення впливу психолінгвістики на методику логопедичної роботи. Психолінгвістика визначає мовлення як діяльність, включену в загальну систему людської діяльності. Як будь-яка діяльність, мовлення характеризується певним мотивом, метою та складається з послідовних дій.

Наголошено на важливості для мовленнєвої діяльності координації роботи периферичного мовленнєвого апарату з роботою мовленнєвих механізмів мозку. Встановлено, що, чим більш інтенсивний і різноманітний потік інформації надходить в мозок дитини, тим швидше відбувається функціональне та анатомічне дозрівання центральної нервової системи.

Ключові слова: мовленнєвий розвиток, мова та мовлення, сигнальні системи, мовленнєва діяльність.

Шеремет М.К., Кондукова С.В. Физиологические и психологические предпосылки речевого развития детей в норме и патологии

В статье описаны физиологические и психологические предпосылки речевого развития детей в онтогенезе и патогенезе. Рассматривается роль словесных сигналов в регуляции поведения детей. Раскрыта природа формирования речи, состоящая в том, что речь ребенка развивается вследствие восприятия речи взрослых и собственной речевой активности; ориентировки ребенка в языковых явлениях создает условия для самостоятельного развития речи и, наконец, ведущей задачей при развитии речи детей является формирование у них языковых обобщений и элементарного осознания явлений языка и речи.

Представлены характеристики речи, которые указывают на необходимость уделения большего внимания педагогов к содержательной, понятийной сторон языковых явлений, к языку как средству выражения, формирования и существования мысли, к целостному развитию всех функций и форм речи.

В статье обозначены увеличение влияния психолингвистики на методику логопедической работы. Психолингвистика определяет речь как деятельность, включенную в общую систему человеческой деятельности. Как любая деятельность, речь характеризуется определенным мотивом, целью и состоит из последовательных действий.

Подчеркнута важность для речевой деятельности координации работы периферического речевого аппарата с работой речевых механизмов мозга. Установлено, что, чем более интенсивный и разнообразный поток информации поступает в мозг ребенка, тем быстрее происходит функциональное и анатомическое созревание центральной нервной системы.

Ключевые слова: речевое развитие, язык и речь, сигнальные системы, речевая деятельность.

Sheremet M. K., Kondukova S.V. Physiological and psychological preconditions for speech development under conditions of regular and impaired development

This article describes the physiological and psychological preconditions for speech development within ontogenesis and pathogenesis. It examines the role of verbal signals in adjustment and regulation of children's behaviour. It explains the nature of speech development, consisting in the fact that the child's speech develops due to the perception of the adults' speech and their own speech activity. Child's orientation in language phenomena creates preconditions for independent speech development and, finally, the main task of children's speech development becomes establishment of linguistic generalisations and fundamental understanding of language and speech phenomena.

The article deals with the characteristics of speech which indicate the necessity for teachers' greater attention to the content, conceptual sides of linguistic phenomena, to the language as a tool for expressing, forming of thoughts as well as their existence, to the integral development of all the functions and forms of speech.

The article points out the increased influence of psycholinguistics on the working methods of speech therapy. Psycholinguistics defines speech as an activity included in the general system of human activity. Just like any other activity, it is characterised by a certain motive, purpose and consists of a sequence of actions.

The author notes the importance of coordination in operation of the peripheral speech apparatus and mechanisms of the brain related to speech. It was discovered that the more intense and varied is the flow of information to the child's brain, the faster becomes the functional and anatomical maturation of the central nervous system.

Keywords: speech development, language and speech, signaling systems, speech activity.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2014р.

Статтю прийнято до друку 15.09.2014р.